

Омелян ПРИЦАК

Kateryna Hruševska
(1900 – ?) <1>

Нелегко заставити себе писати про Катерину Михайлівну Грушевську. Її судьба персоніфікує увесь трагізм розбудженої при кінці минулого століття української гуманітарної науки, яку в самому її розцвіті на початку 30-х рр. так брутально зліквідували окупанти тої нещасної країни.

Народжена у 1900 р. у Львові як дочка голови української історичної науки Михайла Сергієвича Грушевського (1866–1934) та галицької письменниці, перекладачки з французької літератури Марії Сильвестрівної Вояківської-Грушевської (1860–1953) <2>, Катерина* виросла до 14 року життя** в ідеальних домових*** умовинах та навчальних обставинах.

Усе змінилося з вибухом Першої світової війни у 1914 р. Її батько, тоді ще професор Львівського університету, але підданий Російської імперії – рішив покинути тепер “ворожу” країну і після всяких зусиль^{4*} йому удалося переїхати зі своєю сім’єю через Італію і Румунію до Києва <3>. Це впрочім було теж зв’язано з планами Михайла Грушевського закінчити свою університетську діяльність у Львові^{5*} і повернути на постійно до Києва. Тоді здавалося, що Україна матиме великі шанси для наукового розвитку.

Але як тільки Грушевський явився у Києві – уже четвертого дня після приїзду – його заарештували царські жандарми <4>. Правда, члени Імператорської Академії наук вставилися за арештованим колегою і царське правління дало наказ його звільнити із^{6*} відомої київської^{7*} тюрми Лук’янівка, але йому було заборонено оставатися в Україні. Сім’я Грушевських переїхала спочатку до Сімбірська (Ульянов[ськ]), опісля її перевезли до Казані, а накінець до Москви, де М. Грушевський мав змогу продовжувати свої досліді в бібліотеках і архівах <5>. Несподівано вибухла революція, і вже 27 березня 1917 [р.] Грушевські зі сім’єю з’явилися в Києві <6>, щоб перебрати провід Української Центральної Ради, а опісля бути вибраним першим президентом Української Народної Республіки <7>.

* Далі закреслено: “ще в дитинстві почала вивчати”.

** “до 14 року життя” дописано під рядком.

*** Слово дописане над рядком.

4* Далі закреслено початок слова: “ум...”.

5* Слово правлене.

6* Далі викреслено початок слова.

7* Слово дописане над рядком.

В той сам час Катерина вступила до новозаснованого українського державного університету в Києві і студіювала там право (1917–1919) <8>. Але в березні 1919 [р.] прийшли нові бурі – і треба було знов покидати Київ. Грушевський з жінкою переїхали жити до Відня, а Катерина подалася до Женеви, щоб закінчити свої студії міжнародного права <9>. В Женеві вона захопилася французькою школою соціології і суспільної економіки^{**}. В міжчасі Михайло Грушевський зорганізував Український соціологічний інститут у Відні, і Катерина^{***}, повернувшись з Женеви у 1920 р., включилася у працю цієї установи. Її спеціально зацікавила примітивна культура народів^{4*} Африки і Америки. Її перша книга, що аналізувала^{5*} оповідання, казки і байки народів^{6*} Африки і Америки, вийшла уже в 1923 р. у працях названого Інституту <10>.

Якраз тоді її батько був обраний на дійсного члена Української академії наук, і вже у січні 1924 р. Катерина знову опинилася в Києві. Вона одразу очолила^{7*} Кабінет примітивної культури при Наук[ово]-досл[ідній] кафедрі її батька в УАН <11>. Як одна з перших праць нової установи появилася ще в 1924 р. збірка статей К. Грушевсь[кої] з примітивної культури^{8*} <12>. Вже у 1926 р. Катедра^{9*} оснувала^{10*} фаховий журнал “Перв[існе] гром[адянство та його пережитки на Україні]” <13>, якого редактором та одним з головних авторів і рецензентів вона^{11*} осталася до насильно[го]^{12*} закриття того вірцевого журналу у 1930 р.

В 1928 р. Катерина була в науковому відрядженні від УАН за кордоном, побувши у Відні, Лондоні і Парижі, де^{13*} вперше мала можливість завітати особист[о] з працівниками^{14*} фр[анцузької] етнолог[ічної] школи у паризькому етнол[огічному] ін[ститу]ті^{15*}.

М. Грушевський усе прикл[а]дав велику вагу до вивчення укр[аїнських] нар[одних] дум. Тепер за його почином повстала Комісія історичної пісенності ВУ[А]Н, якої секретарем і властивим керівником стала К[атерина] Г[рушевська]. Тепер К[атерина] мала змогу свій метод і^{16*} досвід над

* Далі закреслено: “про”.

** Спершу речення було написано таким чином: “Але вона тепер звернула була [до] захопленя соціологією і суспільною економією”, – потім правлене.

*** Далі закреслено “теж”.

4* Слово правлене.

5* Слово дописане над закресленим “досліджувала”.

6* Далі закреслено “Азії”.

7* Далі закреслено “Комісію”.

8* Речення дописане над рядком.

9* Слово дописане над рядком.

10* Далі закреслено “вірцевий”.

11* “і одним з головних авторів та рецензентів вона” дописано над рядком.

12* Слово дописане над рядком.

13* Далі закреслено одне слово.

14* Слово дописане під рядком.

15* Цілий абзац написано після наступного, а потім перенесено на це місце в тексті.

16* Слово дописане під рядком.

Kateryna Hruševska (1900 – ?)

прим[ітивною] культурою застосувати до укр[аїнських] дум*. Оце завдання її [...]** вона поставилася до нього надзвичайно серйозно***, віддавши йому^{4*} усі свої повні запалу сили. У неймовірно короткім часі (рр. 1928–29) вона збрала^{5*} й опрацювала величезний матеріал – перший том свого корпусу, який оцим^{6*} ми перевидаємо <14>.

Через рік був зібр[ан]ий матеріал до 2 тому корпусу. Але на тому справа мусіла стати. Не тільки що заплановані томи 3–4 мусіли остатися невідповнені: надруков[ани]й 2-ий був владою заборонен[и]й і майже повністю^{7*} знищений <15>.

Уся вина вченої, яка улюбій культурній нації^{8*} за ту епохальну працю заслужувала на найвище відзначення, була в тому, що вона відважилася трактувати фольклор не за рецептами ортодоксійної партійної лінії^{9*} “народної” влади, а^{10*} дала зразок взірцевої дослідницької праці. Бо ж Україна вже в 1930 р. не повинна була мати свою велику науку.

Очевидно те все відбулося^{11*} в системі ліквідації УАН. У міжчасі батько Катерини акад[емік] Груш[евський] і вся сім'я^{12*} був заарештований і засланий до Москви <16>.

Після смерті батька у 1934 р. Катерина^{13*} рішила привести в порядок^{14*} підготовлені до друку твори батька: 10-ий том “Історії [України-Руси]” та 6–7 томи “[Історії української] літератури”, працюючи в системі Інститутів історії або літератури <17>.

Йї навіть пощастило у 1937 р. випустити 10-тий том “Історії [України-Руси]”. Але це були вже часи єжовщини. За оту сміливість Катерину заарештували як японського шпіона (sic!)^{15*} і після жорстоких тортур, після допитів заслали у найстрашніший концтабір у Нагаєвій бухті^{16*} над Охотським морем (Магаданська^{17*} обл.)^{18*} <18>.

Після прилучення Західної України до УРСР колишній колега М. Грушевського^{19*}, акад. К[ирило] Студинський використав свої тимчасові “кре-

* Речення дописане між рядками. Далі викреслено: “У тій функції вона”.

** Одне слово нерозб.; дописано під рядком.

*** Далі закреслено “і йому”.

^{4*} Слово дописане над рядком.

^{5*} Далі закреслено початок слова.

^{6*} Слово дописане над закресленим “тут”.

^{7*} “майже повністю” дописано над рядком.

^{8*} “улюбій культурній нації” дописано під рядком.

^{9*} “партійної лінії” дописано під рядком.

^{10*} Далі закреслено “дала”.

^{11*} “все відбулося” дописано під рядком. Далі закреслено “було”.

^{12*} “акад. Грушевський і вся сім'я” дописано під рядком.

^{13*} Далі закреслено “мала змогу”.

^{14*} Далі закреслено початок слова.

^{15*} “як японського шпіона (sic!)” дописано окремо і потім вставлено у речення.

^{16*} Над рядком дописано топонім для перекладача статті на англійську: “Нагаєв Nagay”.

^{17*} Над рядком дописано: “Magadan”.

^{18*} Далі закреслено початок слова, а з абзацу фраза: “Були старання зі сторо[ни]”.

^{19*} Далі закреслено: “проф.”.

дити” у Сталіна і особисто старався про звільнення Грушевської. Але скоро* почалася нім[ецько]-рос[ійська] війна, і з тої справи нічого не вийшло.

В р. 1953 дійшла** до США відомість*** про смерть жінки М. Груш[евського] М[арії] Сильвестрівної з дочкою. Смерть матері підтвердилася – але відносно дочки й досі немає певности.

У виданнях АН УРСР ім’я К. Гр[ушевської] промовчується, і ніяких даних там знайти не можна.

Творчий шлях того мученика^{4*} науки – був дуже короткий^{5*}.

Тимбільш приходить жаліти, що вчену^{6*}, що за 10 років могла стільки дати для людства^{7*} – її бібліографія за той час виявила 47 позицій^{8*}, у тому [числі] 4 книги, – було потрактовано, як^{9*} найгіршого злочинця^{10*} і^{11*} змарновано у нечоловічому концентр[аційному] таборі.

Оце видання її заборонених у її батьківщи[ні] епохальних творів^{12*} хай буде доказом, що людські^{13*} культурні цінності ще десь на тій планеті мають свою цінність.

НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 1–4 Автограф. Чернетка.

КОМЕНТАРІ

1. Про рік смерті Катерини Грушевської існують різні версії. Згідно з офіційними документами, зібраними під час процесу її реабілітації у 1958–1959 рр., вона померла у 1943 р. (див. далі). Подаючи заяву на реабілітацію Катерини 10 лютого 1958 р., Ольга Олександрівна Грушевська стверджувала у протоколі її допиту 15 лютого як свідка: “После окончания Великой Отечественной войны из полученных мною писем от Середы, имя и отчество не помню, мне стало известно, что Грушевская Екатерина Михайловна умерла в городе Новосибирске” (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 72).

Сьогодні у дослідженнях дата смерті Катерини Грушевської подається як 30 березня 1943 р. (*Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 118; *її ж.* “Зірка першої величини”: Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 215; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної Кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 223; *Горинь В.* Катерина Гру-

* Слово дописане під рядком.

** Далі закреслено “від”.

*** Далі закреслено “про”.

^{4*} Далі закреслено “за своєї”.

^{5*} Далі закреслено “Але”.

^{6*} У рукописі: “вчена”.

^{7*} “для людства” дописано над рядком.

^{8*} Фраза “виявила 47 позицій” дописана під рядком під закресленим: “охоплює майже 50”.

^{9*} Далі закреслено “звичайно”.

^{10*} У рукописі “найгірший злочинець”.

^{11*} Далі закреслено “змарнувала”.

^{12*} Фраза “її батьківщи[ні] епохальних творів” дописана над рядком.

^{13*} Слово дописане під рядком.

Катерина Грушевська (1900 – ?)

шевська 1900–1943. – Львів, 2000. – С. 85; *його ж.* Справа Катерини Грушевської у світлі нових документів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006/2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 791). Ця дата стала хрестоматійною і вона відображена, зокрема, в “Енциклопедії історії України” (К., 2004. – Т. 2. – С. 230). При цьому дослідники у багатьох випадках апелюють до загальних формулювань “за документами кримінальної справи”, “за документами КДБ” тощо, не подаючи характеристики того джерела, з якого ця дата виводиться.

В архівно-слідчій справі Катерини Грушевської 1943 рік як час її смерті вказано в кількох офіційних документах, що стосувалися додаткового слідства під час процесу її реабілітації в 1958–1959 рр. (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 309 (подання заст. військового прокурора Б. Вікторова до Військової колегії Верховного суду СРСР, 19 червня 1959); Т. 1. – Арк. 90 (лист від Військової колегії Верховного суду СРСР до Голови військового трибуналу Київського військового округу з інформацією про постанови суду від 30 червня 1959 р. про реабілітацію, 6 серпня 1959 р.); *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 31). Запит про перевірку по обліку спецвідділу МВС УРСР у цих самих роках засвідчив: “26. 3. 41 г. [Катерина Грушевська] уб[ыла] в распоряжение 3 управления НКГБ СССР – др[угих] свед[ений] нет” (Там само. – Т. 2. – Арк. 152 зв.). Тут ідеться про її повторне етапування з Києва до Москви, про що писав Василь Горинь на основі російських архівів (*Горинь В.* Справа Катерини Грушевської у світлі нових документів. – С. 790).

25 серпня 1993 р. було зроблено ще один запит стосовно Катерини Грушевської, довідку на який наводили в особливому відділі МВС УРСР. Згідно з відповіддю на цей запит від 30 серпня, тут подавалася дата суду над нею у 1939 р., рішення суду про відміну вироку у 1959 р. і далі: “Умер[ла] 30. 03. 43 г. Сообщ[ено] изв[естие] Темлага”, – з наступною згадкою про слідчо-архівну справу в СБУ (Там само. – Т. 1. – Арк. 92–92 зв.). Самого ж цього повідомлення з Темлага, до якого апелює авторка відповіді на запит, у кримінальній справі немає.

Якщо ми звернемося до аналогічних прикладів, то день, коли Сергій Шамрай, наприклад, відійшов у вічність – 4 січня 1939 р., – достовірно відомий з довідки про його смерть із табору, де він відбував покарання після другого ув’язнення у 1937 р. І хоч оригінал цієї довідки сьогодні у слідчо-кримінальній справі Шамрая не виявлено, проте його донька Вікторія Слупська бачила її у справі батька під час ознайомлення з нею у приймальні СБУ 18 березня 1993 р. Крім того, цей документ використовувала Світлана Панькова, яка ознайомилася зі справою невдовзі після Вікторії Сергіївни (*Панькова С.* Сергій Шамрай: Вибір шляху: (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 338). На основі цієї довідки УСБУ по Чернігівській області склало відповідь Вікторії Сергіївни на її заяву від 12 січня 1993 р., а також звернулося 23 лютого 1993 р. до Чернігівського міськвідділу ЗАГСу з проханням офіційно зареєструвати смерть Сергія Шамрая і переслати потім свідоцтво про смерть до його доньки. Це розпорядження СБУ було виконане ЗАГСом 10 березня 1993 р. (Державний архів Чернігівської обл. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767: Архівно-слідча справа Шамрая С. В. – Арк. 154–155, 157, 159, 161–162).

Нічого подібного не можна ствердити з такою певністю стосовно слідчо-кримінальної справи Катерини Грушевської, у якій довідку про смерть у таборі чи

на засланні не лише не виявлено, а й не згадано її як офіційний документ, що взагалі існував. Цю важливу обставину натомість замінено згаданою загальною фразою: “Сообщ[ено] изв[естие] Темлага”, – яку історики сьогодні приймають повною мірою. Проте, якщо в науковій літературі згадується точна дата смерті Катерини Грушевської – 30 березня 1943 р., то слід мати на увазі, що вона виводиться з досить пізнього й до кінця неясного джерела. За станом на сьогодні ця інформація вимагає додаткових перевірок і нових джерел. В офіційних довідках, які наводилися у 1958–1959 рр. у внутрішній системі КДБ-МВС УРСР і СРСР, згадується лише рік її смерті – 1943-й.

2. Рік смерті Марії Сильвестрівни автор подавав на підставі спогаду Володимира Дорошенка, друкованого в газеті “Свобода” (*Дорошенко В.* Пам’яті Марії й Катерини Грушевських // *Свобода*. – Джерзи Ситі, 1955. – Ч. 171: (7 вересня). – С. 3; *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // *Записки НТШ*. – Париж; Чикаго, 1962. – Т. 173: Праці Історико-Філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – С. 45). В. Дорошенко, своєю чергою, писав спогад під впливом відомостей, що дійшли до нього з листів від листопада 1953 р. з України про смерть Марії та Катерини Грушевських. Ця помилкова дата увійшла в енциклопедію, що видавалася у середині 50-х років (*Енциклопедія українознавства*. – Перевид. в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 453). У дійсності Марія Сильвестрівна померла 19 вересня 1948 р., похована на Байковому цвинтарі коло свого чоловіка. Меморіальна плита на її могилі встановлена у 1995 р. заходами Історико-меморіального музею Михайла Грушевського та внучатих небожів Олександра Микласевича і Зеновія Савицького. Див., зокр.: *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син: (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 260–262.

3. У 1914 р. війна застала М. Грушевського та його родину в Криворівні. Як громадянинові Російської імперії, йому загрожувало інтернування. За сприяння Спільки визволення України його було перевезено до Будапешта, звідти – до Відня, куди він прибув 24 вересня. До України повертався у листопаді 1914 р. через Італію та Румунію. До Києва приїхав наприкінці того місяця, і 28 листопада його було заарештовано. Див., зокр.: *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // *УАЩ*. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 833; *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – М., 2005. – С. 117; *Справа про висилки проф. М. Грушевського // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденко*. – К., 1992. – С. 365–366; *Винар Л.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році? // *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 188–193.

4. Про обшук під час цього арешту 28 листопада 1914 р. та жандармські купюри зі щоденникових нотаток Грушевського за жовтень і листопад 1914 р., зроблених ним у Відні та Римі й вилучених під час обшуку його помешкання на Паньківській у Києві, див.: *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах київського губернського жандармського управління // *Записки НТШ*. – Львів, 2006. – Т. 251: Праці Історико-філософської секції. – С. 608, 617–618. Див. також довідку архівістів про це від 25 вересня 1958 р., зроблену на запит у справі реабілітації Катерини: ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 179.

5. Омелян Прицак має тут на увазі клопотання російських академіків, насамперед Олексія Шахматова та його товаришів (у т. ч. й брата Олександра Грушевського)

Kateryna Hruševska (1900 – ?)

до президента Академії наук, великого князя Костянтина Романова, міністра внутрішніх справ Росії та інших державних посадовців після арешту М. Грушевського в Києві. Завдяки цим заходам його заслання до Томська було замінено Симбірськом. М. Грушевський прибув до цього міста 21 лютого 1915 р. На початку вересня 1915 р. він виїхав до Казані. Через рік, у вересні 1916 р. “...ми нарешті виїхали з Казані, поспішним поїздом через Рязань на Москву”, – як він свідчив у спогадах. Див.: *Грушевський М.* Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1989. – № 8. – С. 103; *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: Листи до О. О. Шахматова // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 104–109; *Робинсон М. М.* С. Грушевский и русская академическая элита // Славянский альманах 2008. – М., 2009. – С. 179–181; *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – М., 2005. – С. 151–170.

6. У грудні 1916 р. до Києва спершу повернулися Марія Сильвестрівна з Катериною, а М. Грушевський лишився в Москві. Він виїхав звідти невдовзі після початку революції в Петрограді й прибув до Києва, за власним свідченням, “...вночі з неділі на понеділок, з 12 на 13 березня...” (*Грушевський М.* Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1989. – № 8. – С. 120, 130).

7. Це типове твердження, яке ще донедавна існувало в українській науковій та суспільно-політичній думці (див., напр.: *Прутак Th.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto; Buffalo; London, 1987. – P. 192). Проте з формального та юридичного погляду Михайло Грушевський не міг бути президентом УНР. Див.: *Усенко П. Г.* Чи був Михайло Грушевський президентом України?: (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). – К., 2003.

8. Катерина Грушевська вступила вільним слухачем на правничий факультет університету восени 1917 р., проте вже у жовтні 1918 р. її прізвище трапляється серед студентів природничого факультету: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 21–22; *її ж.* “Зірка першої величини”: Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 55.

9. Ітінерарій еміграційних поневірянь родини Грушевських, як впливає з розповіді Катерини під час слідства на допиті 7 вересня 1938 р., у загальних рисах виглядає таким чином: на початку 1919 р. з Києва родина переїхала до Кам’янець-Подільського, звідти у квітні до Праги. У червні з Праги Грушевський на короткий час виїхав до Парижа, проте Катерина залишалася в Чехо-Словаччині. Восени 1919 р. з Праги Грушевські перебралися до Женеві, а навесні 1920 р. знову на кілька місяців до Праги. Восени того самого року родина оселилася у Відні, де жили до повернення в Україну у 1924 р. (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 7–14; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 122. – Спр. 21. – Арк. 72–73. У науковій літературі про це див., зокр.: *Прутак Th.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto; Buffalo; London, 1987. – P. 189–196). Володимир Дорошенко, від якого Пріцак черпав багато відомостей для цієї статті, писав, що Катерина “...студювала... в 1919–1920 рр. державне право, соціологію й суспільну економію на університеті в Женеві” (*Дорошенко В.* Пам’яті Марії й Катерини Грушевських // Свобода. – Джерзи Ситі, 1955. – Ч. 171: (7 вересня). – С. 3). Про її власні зізнання щодо навчання у Женеві у 1919–1920 рр. див.: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 92. Проте навряд чи тут можна говорити про повноцінний навчальний процес у звичному розумінні. “Ми і чотири роки блукали все, жили в Празі, потім в

Швейцарії, тепер 2 роки вже в Австрії у Відні...”, – писала вона в одному з листів (Там само. – С. 30). Див. також: *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 6.

10. *Грушевська К.* Примітивні оповідання, казки і байки народів Африки і Америки. – К.; Відень, 1923. – 192 с.

11. Кабінет примітивної культури при Кафедрі історії України було утворено 3 жовтня 1925 р. на основі праці, що перед тим велася на Кафедрі при секції історії культури. Очолив Кабінет М. Грушевський, який на першому його засіданні 21 листопада 1925 р. мав доповідь про заснування та завдання установи у її діяльності: Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Науково-дослідчій кафедрі історії України спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності Всеукраїнської академії наук // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 1–2. Структурно й тематично Кабінет був тісно пов’язаний з Комісією історичної пісенності та Культурно-історичною комісією. У пізніших клопотаннях М. Грушевського перед Укрнаукою (грудень, 1926 р.) він просив призначити до Кабінету штатних співробітників, оскільки від самого заснування вони не отримували платні. Катерина Грушевська у цьому поданні мала бути керуючою заняттями Кабінету примітивної культури. До штату Кафедри її зарахували науковим співробітником 23 грудня 1926 р. Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної Кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 60–61, 85–86; *Парахіна М.* Наукова спадщина Катерини Грушевської 20 – 30-х років ХХ століття // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 63.

12. *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді. – К., 1924. – 224 с.

13. Див.: *Матяш І.* “Первісне громадянство” як явище історіографії: (Показчик змісту) // Молода нація: Альманах: [Видавництва “Смолоскип”]. – К., 2002. – № 2. – С. 325–348; *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 9.

14. У дійсності перший том “Українських народних дум” було видано наприкінці 1927 р.: *Грушевська К.* Українські народні думи. – К., 1927. – Т. 1. – 397 с. (про точніший час щодо видання першого тому див., наприклад, “Передне слово” К. Грушевської до другого тому). Початок друку цієї книжки припадав приблизно на кінець літа – початок осені 1927 р. (“Друкувати ті тексти будемо місяців за три...”, – писала Катерина до Порфирія Мартиновича 2 червня 1927 р.: НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1605. – Арк. 41 (ксерокопія її листа)).

15. Інформацію про заплановані третій і четвертий томи “Українських народних дум” Прицак брав з “Переднього слова” Катерини Грушевської до другого тому. Працю над цим томом дослідниця почала після повернення з закордонного відрядження весною 1928 р. Про такі плани писав, зокрема, Михайло Грушевський до Порфирія Мартиновича 10 лютого 1928 р., повідомляючи, що у Відні Катерина захворіла й перебувала у санаторії. Усі зауваження Мартиновича до першого тому, як передбачалося, Катерина внесе у доповненнях до другого тому, “...до якого візьметься, як вернеться додому”, – зазначав Грушевський (НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1605. – Арк. 34). Те саме згадувала Катерина у відповіді на цей лист Мартиновича, що його батько переслав їй до Відня (Там само. – Арк. 62–63). Робота над томом тривала щонайменше два роки: від квітня 1930 р. маємо документ

Kateryna Hruševska (1900 – ?)

з ВУАН, що Кафедра історії України брала на себе зобов'язання видати другий том дум до 1 січня 1931 р. (НБУВ.ІР. – Ф. X. – № 1948–1963. – Арк. 7).

В англійському перекладі цієї статті О. Пріцак дописав, що третій том було конфісковано НКВС: “...the third [volume] was confiscated by the NKVD” (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 37, 40). Однак це виглядає на перебільшену інформацію, оскільки вона не підтверджується документальними джерелами (див. передмову).

16. О. Пріцак помилково мав тут на увазі, мабуть, 1930-й рік. Не маючи достатньо біографічних матеріалів, автор подавав дещо неточно хронологію з біографії Грушевського. В англійському перекладі цієї статті, авторизованому й вичитаному Пріцаком, це місце звучить наступним чином: “These banns and interruptions of scholarly activities coincided with the closing down of the Ukrainian Academy, and arrest and deportation of Мухайло Hruševs'kyj to Moscow in January 1930” (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 37). Насправді М. Грушевський виїхав з Києва до Москви 7 березня 1931 р., де його було заарештовано 23 березня і звільнено 15 квітня з забороною проживати в Україні. Про те, як у 1931 р. у середовищі учнів та інтелігенції у Києві сприймався цей його арешт і московське “почесне заслання”, див.: *Федорук Я.* Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність: (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Упоряд. В. Піскун. – К., 2013. – С. 180–182.

17. В англійському перекладі Омелян Пріцак дописав уточнення, що Катерина Грушевська готувала 10 і 11 томи: “namely, the tenth and eleventh volumes of the «History of Ukraine[-Rus']»...”. Це саме уточнення від дописав до її бібліографії, до розділу про редакційну діяльність 1934–1938 рр. (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 41). Як зазначалося у передмові до публікації вступу Пріцака, інформація про готову до друку другу частину десятого тому “Історії України-Руси” Михайла Грушевського (т. зв. одинадцятий том) була перебільшеною. Стосовно “Історії української літератури”, то у 1934–1938 рр. Катерина повністю підготувала до друку шостий та восьмий томи, а за станом на час її арешту 11 липня 1938 р. дослідниця працювала над сьомим томом.

18. Новини про те, що Катерину Грушевську звинувачували у шпіонажі на користь Японії, були легендарними. Вони робили на Омеляна Пріцака таке сильне враження, що він майже дослівно повторював їх із цього вступу, подаючи у пізніших роках коментарі про Катерину Грушевську в інших своїх працях (*Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, Масс., 1991. – С. 41–42 (прим. 68)). У післявоєнний період ці відомості були досить поширеними в емігрантському середовищі, зокрема у США (див., напр.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // *Записки НТШ.* – Париж; Чикаго, 1962. – Т. 173: Праці Історико-Філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – С. 45). Такі самі чутки “розповідали в Києві” й про Костянтина Штепу, судовий процес над яким відбувався разом із Катериною 15–16 квітня 1939 р. (Там само. – С. 47). Проте насправді йому також не висували такого звинувачення. Ці легенди, найімовірніше, поширювалися через “зізнання” ще одного підсудного, якого судили разом з Катериною Грушевською, Костянтином Штепою і Соломоном Майлісом – Олександра

Афанасійовича Сухова, географа, професора Одеського університету, голови Одеської філії Всеукраїнської асоціації сходознавців у 1926–1930 рр. Під брутальним тиском слідства він зізнався у своєму “шпіонажі” на користь Японії й Туреччини, і цей факт міг породити такі самі чутки стосовно інших учасників процесу (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 113, 128; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні: (Радянський період). – К., 2007. – С. 186–188).

В офіційній постанові слідства про звинувачення Катерини Грушевської від 9 грудня 1938 р. писалося, що протягом років вона була учасницею “...антисоветской националистической повстанческой организации, подготовлявшей вооруженное восстание, свержение Советской власти и создание «Самостоятельного буржуазного националистического государства». По заданию этой организации [она] была связана с украинскими и украинскими закордонными антисоветскими формированиями. А также занималась шпионской деятельностью в пользу Польши и других иностранных государств” (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 62). На судовому засіданні 15–16 квітня 1939 р. звинувачення про її “шпионскую деятельность” не було підтвержене (Там само. – Арк. 68).

Про це, а також про відбування Катериною покарання у таборах СРСР див.: *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 23–29; *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 115–116; *її ж.* “Зірка першої величини”: Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 209–215; *Горинь В.* Справа Катерини Грушевської у світлі нових документів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006/2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 791.